

Soltanguly Türkmen

Category: Kitapcy,Sözler,Taryhy şahslar

написано kitapcy | 22 января, 2025

Soltanguly Türkmen ADY ULY – SOLTANGULY

Taryhyň emri bilen türkmen halkynyň birnäçe görnükli ogullary öz ata-baba watanyndan uzaklarda uly şöhrata eýe bolupdyr. Olaryň birisi-de Hindistanyň taryhynda uly yz galdyran, Kutb şalarynyň türkmen kabylasynyň düýbüni tutuwy Soltan Kulydyr.

Bu kabyla 1512-1687-nji ýyllar aralygynda Golkondy dolandyrypdyr. Emma häzirki wagta deňiç bu zehinli, şöhratly serkerdäniň hem döwlet işgäriniň, şahyryň ady onuň ildeşlerine – türkmenlere näbelli bolup galýardy. Türkmen halky Mahmyt şa Bahmaniniň ýegre dosty bolan bu beýik şahs hakynda, onuň amala aşyran beýik işleri barasynda hiç zat bilmeyärdi.

Bijapuryň hökümdary Ybraýym Adyl şanyň kösgünde gulluk eden orta asyr taryhcisy Ferișta Muhammet Kazymyň ýazmagyna görä, Soltanguly «türkmenleriň baharly tiresinden bolup, ol baharly emiri Aly Şeker begiň ganybir neslindendi». «Hindistan atly gudrat» diýen kitapda «Soltanguly Garagoýunly taýpasyndandy» diýip nygtalýar. Yslam ensiklopediyasynda Soltanguly «Garagoýunly neberesinden bolan türkmen syáhatcısı» hökmünde häsiýetlendirilýär. Görnükli türk taryhcisy Faruk Sümeriň ýazmagyna görä, «Garagoýunlylar döwleti dagandan soñ (1468 ý), baharlylaryň bir bölegi Akgoýunly emirlerine gulluk etmekden boýun towlap, Horasana göçýär, şol ýerdenem olaryň bir toplumy Hindistana aşyp, Bahmani döwletiniň hökümdarlaryna gulluga durupdyrlar». Olaryň içinde megerem, Soltanguly hem bolan bolsa gerek, çünki Feriştanyň sözlerine görä, ol «Hindistana gelen wagty örän ýaş eken.

Ýöne Soltangulynyň Bahmani döwletinde gullukda durup, alyp baran işleri we at-abraýa eýe bolşy hakynda gürrüň etmezden öňürtti, onuň öz dogduk ilinden alysdaky nätanyş Hindistana geçmegine sebäp bolan ýagdaýlar barada durup geçeliň.

Birnäçe çeşmelere görä, Soltanguly Hemedan ülkesinde ýerleşýän Saadabat ojagynda dünýä inipdir. Eger-de onuň nesil şejeresini

ýedinji arkasyna çenli yzarlasaň, onda onuň Garagoýunly döwletiniň beýik hökümdarlarynyň biri Garaýusubyň çowlugy bolandygyny görmek bolýar. «Tarih-i Muhammedi Kutb şahi» atly kitapda bu nesil şejeresi şeýle tertipde görkezilýär:

«Şazada Soltanguly Öwezgulynyň ogly bolupdyr, Öwezgulynyň kakasy Pırguly, onuň kakasy Elwent bolsa emir Isgenderiň ogludy, emir Isgender öz şejerebaşysyny Nuhuň ogly Ýafetiň nesli bolan Oguз handan alyp gaýdýar».

Önde ýatlap geçişimiz ýaly, 1468-nji ýylда Garagoýunlylar döwleti synyp, onuň ýerine beýleki bir türkmen döwleti Akgoýunlylar döwleti döreýär. Akgoýunlylar taýpasy Garagoýunlylar bilen köne duşmandylar; şonuň üçin Akgoýunlylar olary rehimsizlik bilen yzarlap başlaýarlar.

«Elwendiň ogly we Isgenderiň agtygy Pırgulynyň parahat adam bolandygy, öz häkimligini güýçlendirmek üçin çalyşmandygy we Hemedan emirleriniň onuň tarapynda durmagy sebäpli Hasan beg diňe Pırgulyny we onuň maşgalasyny aman galdyrdy» diýip H.Şırwany ýazýar.

«Pırguly hakynda gizlin maglumatlary toplap, ol (Hasan beg), onuň hökümdarlygy kabul etmekden boýun towlap, keýpi-sapa we aw etmek bilen meşgullanandygyna göz ýetirýär. Uzyn Hasanyň köşgüne gelen hemedanly emirler-de bu habary tassyklapdyr. Hemedanyň abraýly emirleriniň birisi, öz gyzy Merýem hatyny Öwezgula (Pırgulynyň oglы) beren Mälík Salyh Hasan bege şeýle diýdi:

«Şazadadan (Pırgulidan -B.B.) arkaýyn bolaýyň, Size onuň tarapyndan hiç hili zelelçilikli iş edilmejekdigine biz kepil geçirýär. Hasan beg Hemedan baýaryna ynandy we öz hökümdarlygyny hat üsti bilen Şazada sowgat berdi» diýip, Minorskiý dowam edýär.

Pırguly Jahan şanyň agtygy Hatyja begime öýlenýär. Olaryň iki oglы – Allaguly we Öwezguly dünýä inýär. Öwezguly önde aýdylyşy ýaly, Mälík Salyh Hemedanynyň gyzy Merýem hatyna öýlenýär. «Merýem hatyn bir ogul dogurdy, oňa Soltanguly (Sultan Kuly) diýip at goýdular». Oglanjyk ulalanda, oňa harby

sungaty hem şol döwürlerde däp bolan dürli ylymlary öwredip başladylar. Taryhy çeşmelerde habar berlişine görä, ol mukaddes «Gurhany» we matematika, astrologiýan magiýa (jadygöylük) ýaly ylymlary örän ýagşy biliplidir. Haçan-da, atasy Pırguly aradan çykanda, Soltanguly 12 ýaşynda eken. Yöne maşgaladaky betbagtçylyklar 1478-nji ýylda Hasan begiň ölüminden soñ, Akgoýunlylar döwletiniň tagtyna onuň ogly Ýakup geçenden soñ başlanýar. Ýakup öz kakasyndan hem zabun bolup, Garagoýunlylar neberesiniň galan adamlaryny hem yzarlap başlaýar. Minorskiý onuň ilki bilen Soltangulyný ýok etmegi ýüregine düwendigini, çünkü, onu Garagoýunly häkimligini dikeltmek üçin baş garşydaşy hasaplandygyny ýazýar. «Tarih-i Muhammed Kutb-şahi»-de şeýle ýazylýar: «Hatda Ýakup Hasan öz münejjimlerine Soltangulynýň täleýnamasyny hem düzmegi buýurdy. Şonda olar onuň geljekde hökümdar boljakdygyny aýtdylar.

Şygyr:

Bu Yrak sultanlygyndanl däl,
Hindistanda bolar».

Emma, öz münejjimlerine müñkür bolan Emir Ýakup Soltangulyný ýok etmegi ýüregine düwýär. Bu ýowuz habary eşiden Öwezguly öz oglunyň janyny aman gutarmak üçin ony öz dogany Allaguly bilen Hindistana ugradýar.

Käbir möwritnamaçyalar olaryň Hindistana iki gezek gelip gidenligini ýazýarlar. Şirwanynyň aýtmagyna görä, ilkinji syýahat Demirgazyk Hindistana bolupdyr. Şirwany «Hindistanyň demirgazygyny ýaşamak üçin amatsy tapyp, öýlerine gaýdyp geldiler» diýip ýazýar. Onuň pikiriçe, ikinji gezek Hindistanyň günortasyna, Dekana sapar edilýär. Olar bu ýeriň Hindistanyň beýleki ýerlerinden has amatlydygyny görýärler.

Yöne biziň pikirimizce, hakykata has golaý maglumat «Tarihi Muhammed Kutb-şahi» ýazgysynda, hut Soltangulyný öz agzyndan berilýär:

«Öz taýpamyzyň Akgoýunly döwletine boýun egen pursatyndan soñ, men öz ýurdumy häli çagakam, daýym Emir Allaguly bilen

bilelikde taşlamaly hem Hindistana – Dekana gitmeli boldum. Bu ýerde biraz wagt bolup, men öz kakamyň ýanyna – Hemedana dolanyp bardym, ýöne Bahmanyalar köşgündäki hezillilikli durmuş mende şeýle bir täsir galdyrdy welin, göwnüme men Dekan we Hindistan hakynda öñem hemiše arzuw edip gezen ýalydym».

Soltangulynyň Hindistana ikinji sapary Ýezdiň üstünden geçýär, ol bu ýerde özünüň «Ýakyn garyndaşy hem ruhy halypasy Nureddin Nygmatulla bilen duşuşýar». Bu keramatly weli kişi Soltangulyň täleýnamasyny tassyklaýar: «*Eý, balam, göwnüňi giň tut, çünki, seniň tutan ýoluň dürsdür. Ähli arzuwyň hasyl bolar. Çunki, Alla saña we seniň perzentleriňe Hindistanyň ülkeleriniň birini eçilýär*».

Ol şeýle diýip Soltangula birnäge altın teññeleri berýär: «Bu bagtyň gözbaşydyr, indem özüň üçin niyetlenen ýurda sary eglenmän ýola düş».

Onuň ak patasyny alyp, Soltanguly öz daýysy bilen ýollaryny dowam edýär. Olar deñizden geçip, Bidaryň paýtagty – Muhammedabada ýetýärler. Bu sagt Hindistanda Bahmanyalar döwletiniň tagtyna Mahmyt şa çykypdy, bularyň duşuşygy «Tarihi Muhammed Kutb Şahi»-de beýan edilýär.

Soltangulynyň Bahmanyalar döwletine gullukda durmagy we ýokary derejelere ýetmegi Mahmytşa döwründe bolup geçýär. Emma bu wagta çenli, onuň aýdyşy ýaly, 20 ýaşan Soltanguly: «bärde özüm üçin oňat wezipelere ýetip biljekdigimi duýamsoň... men onuň Aly hezretlerine gulluk etmegi ýüregime düwdüm» diýip ýazýar. Bu sözleri eşiden Allaguly ony Mahmyt şa Bahmanynyň köşgünde goýup, öýüne dolanýar.

Soltangulyy ilkibaşda hökümdaryň hususy goragyna gulluga alýarlar, soň Feriştanyň habat bermegine görä, ol «jemgyýetçilik edaralarynyň birine kätip edilip bellenýär».

«Tarih-i Muhammet Kutb şahi»-de Soltangulynyň ýokary wezipelere galşynyň taryhy beýan edilýär. Emma, Şirwanynyň ýazyşy ýaly, bu maglumat ynandyryjy däldir. Bu maglumata görä «hökümdar bir gün köp sanly wezir-wekillerini, janpenalaryny ýanyna alyp awa-şikara gitdi. Hökümdaryň ýakyn hemşerileriniň awy az bolup, Soltanguly kän aw awlansoň, hökümdaryň oña syny

düşdi. Haçanda olar paýtagta dolanyp gelende, hökümdar Soltangula altyn-zerli we agyzydrykly 150 sany arap, türk we yrak atlaryny sowgat berdi. Munuň yzysüre oňa Howas han we Jagir Karangal derejesini berdi».

Bize Soltangulynyň Kutb al-Mülk derejesini almazyndan öñ ony Howas Han Hemedany diýip tanandyklary belli. Yöne Şirwany ýokarky maglumaty gümürtik hasap edýär, onuň pikiriçe, Soltangulynyň Bahmanyalar döwletinde ýokary gulluk wezipelere ýetmegi diňe bir wakanyň netijesinde däl-de, uzak ýyllaryň dowamynda bolup geçdi we «onuň hökümdaryň öñündäki köp sanly hyzmatlary bilen artdy».

Ferişta Soltangulynyň ýokary gulluk wezipelere ýetişiniň taryhyny başga bir kesgitli däl arabaglanyşykdaky şekilde gürrüň berýär. Ol Soltangulyny hökümdaryň maşgalasynyň agzalaru bilen ýakyn gatnaşykda bolan gul sypatynda suratlandyrýar. Soltanguly matematikadan gowy başyy çykýan sap ýürek adam hökmünde köşkdäki zenanylaryň uly hormatyna eýe bolýar. Aýallar oňa öz pullaryny we hat-peteklerini ynanypyrlar.

Şol wagtda patyşalyk ilateň gün-güzeranynyň peselmegi zerarly salgytlary ýygnamakda çynlakaý kynçylyk çekýärdi. Ülkelerde tolgunuşyklar ýuze çykýar, ýollar bolsa täjirlerdir syáhatçylaryň jayna we emlägine uly howp salýan ogrudyr garakçylardan doludy. Tolgunuşyklaryň merkezi Telingandy, patyşa ol ýere gozgalaňçylary köşesdirmek üçin 3-4 müň adamdan ybarat nöker ýollarýar. Hökümdaryň niýetini eşiden Soltanguly köşk hanymynyň üsti bilen özüjiň bu harby topara ýolbaşçy bellenilmegini haýış edýär. Onuň haýyku kanagatlandyrylýar we ol ýurdy ogrulardan we talaňçylardan arassalap, hökümdaryň göwnünden turýar. Bu bitiren hyzmaty onuň Şihabuddin Mahmydyň ýakyn ynamdar adamlarynyň biri bolmagyna sebäp bolýar.

Yöne çeşmelerde Soltangulynyň ady Hindistan wakalarynda ilkinji gezek 08.12.1487 ý. diýen sene bilen baglylykda agzalýar. Ol şonda afakiler toparynyň baştutany hökmünde Düýekany (musulman feodallar – Hindistana öñ göçüp baranlaryň nesilleri) dildüwüşügi wagtynda Mahmytsha Bahmanynyň janyny halas edipdir, Mahmytsha oňa bu hyzmaty üçin Mälik Kutb al-Mülk

derejesini berýär we ikinji ministr edip belleýär. Soňraklar Goanyň hökümdary Bahadur Gilýanynyň garşysyna guralan gündogar söweşinde ol Mahmytşa we palylygy üçin Soltanguly Emir al-Umar derejesini alýar we Telinganyň hem Golkond fortunyň (1496) hökümdary edilip bellenýär. Çeşmeleriň güwä geçmegine görä, Soltanguly hut şol wagtdan soñ bu ülkeleri özbaşdak dolandyryp başlaýar. Emma onuň haýsy sebäplere görä öz garaşszlygyny yylan etmändigi we Sultan Şihabuddin bilen gatnaşyklaryny kesmändigi näbelli bolmagynda galýar. «Hatda sultanlyk derejesine ýetensoňam, ol her ýyl Bidara – Mahmyt şa Bahmanä gymmatbahaly sowgatlar ýollaýardy» diýip Ferišta ýazýar.

Golkondyň taryhçylary bolsa Kutb al-Mülküň öz Garaşszlygyny diňe Sultan Mahmyt Bahmaniniň ölümünden soñ jar edendigini ýazýarlar.

«Tarih-i Muhammed Kutb şah»-a görä, Bahmanyalar sultany 1506-njy ýylda aradan çykýar we Kutb al-Mülk şondan 6 ýyldan soñ öz garaşszlygyny yylan edýär. Eger şundan ugur alsak, ondan garaşszlygyň yylan edilen senesi 1512-nji ýyla gabat gelýär. Yöne S.Nakwi «Tarih-i Kutbia»-da: «Sultan Mahmyt 1518-nji ýylda aradan çykdy we Kutb al-Mülk öz garaşszlygyny hut şol ýyl yylan etdi» diýlip ýazylandygyny hem aýdýar.

Muna Golkondyň Masjidi-Safa türbetindäki (mawzoleýindäki) ýazgy hem güwä geçýär. Mawzoleý Kutb al-Mülk tarapyndan 1518-nji ýylda – Sultan Mahmydyň aradan çykan ýylynda gurlupdyr. Türbetdäki ýazgyda «Bu türbet Mahmyt şa Bahmanynyň hökümdarlyk eden wagtynda Soltanguly Kutb al-Mülk tarapyndan guruldy» diýen sözler bar.

Şirwany bu ýazga esaslanyp, Kutb al-Mülküň hiç haçan, hatda 1518-nji Mahmyt şa Bahmanynyň aradan çykan ýylynda-da özünü patyşa diýip yylan etmändigini ýazýar.

Emma «Tarih-i Muhammed Kutb şahi»-iniň birnäçe böleklerini terjime eden J.Briggs şeýle ýazýar:

«Dekan taryhçylarynyň köpüsi haçan-da Soltanguly Kutb al-Mülk Muhammednagar şäheriniň düýbuni tutanda, Bijapuryň hökümdary Adyl hem, Ahmednagarly Nyzam al-Mülk ýaly beýleki ähli hökümdarlar özlerini patyşa diýip yylan edenlerinde, onuň

döwletiniň harby baştutanlary oňa tagta çykmagy we özünü Telinganyň patyşasy diýip jar etmegini maslahat berdiler... Olar oňa Ýusup Adyl şa we Ahmet Nyzam şa tarapyndan ýollanan şeýle mazmunly hatlaryň birnäçesini getirip görkezdiler, şondan soň tagta çykmaga razylaşdy... we öz tabynlygyndaky ähli ýerdäki jemgyýetçilik ybadathanalarda 12 ymamyň ady tutulmaly diýip kanun çykardy. Ol Soltanguly Kutb-şa diýen dereje bilen patyşa diýlip yqlan edildi».

Tagt başyna geçip, Soltanguly hindi däp-dessurlarynyň tersine, köşkde öz däplerini girizýär. Häkimiyeti bolsa öz ildeşlerinden düzýär. Mundan başga-da, ol Yslamy döwlet dini diýip yqlan edýär. Soň Soltangulynyň ähli mirasdüşerleri hem şu ugry bozmandyrlar. Hindiler bilen gatnaşykda Soltanguly ylalaşykly syýasaty alyp barypdyr.

Soltanguly Kutb al-Mülk ýurdy uzak wagtlap üstünlikli dolandyrypdyr we 1543-nji ýylda, taryhy maglumatlara görä, öz ogly Jemşidiň hakyna tutan guly tarapyndan öldürilýär. Jemşit öz kakasynyň tagtyna eýe bolmagy öñden bäri arzuw edýän eken.

Soltanguly diňe bir ajaýyp harby serkerde we uzakdan görüji döwlet işgäri bolman, ol şahyrana ylhamyň hem eýesi eken. Ol Golkonnda XVI asyrda özünüň ilkinji edebi dilindäki şekilini taman dolni dilinde ýazypdyr. Dahni dili, megerem, döwletiň hindi musliman ılatlarynyň arasyndaky ılatlarynuň arasyndaky ýygjam gatnaşyklaryň netijesinde döräp, soň kutbşalar neberesiniň ähli hökümdarlarynyň ýazan edebi diline öwrülen bolsa gerek.

Bilbil BABAÝEWA.

turkmensesi_98 Taryhy şahslar